

Lopend *Vuur*

Onverhard wandelen

Thema: Groningen

Impressies van de Maand
van het Onverharde Pad

Wandelen en honden

Hoge Dijk in Aalsmeer: hekken
weg!

Vlag van de provincie Groningen

Van de redactie

De redactie sluit de rondgang door Nederland in dit nummer af met Groningen. Na alle aardbevingsperikelen verdient deze provincie wel weer eens positieve aandacht, want nog steeds geldt natuurlijk: 'Er gaat niets boven Groningen'.

Rob van der Werff helpt de wandelaar die van plan is op pad te gaan in zijn provincie een keuze te maken, door de typerende landschappen en bezienswaardigheden van de verschillende delen van Groningen te belichten. Constance Kemperman heeft al gekozen en neemt ons in Groningen mee naar de kust.

Tsja, hoe zit het eigenlijk met honden en wandelaars? Vooral in natuur- en recreatiegebieden 'lopen' die elkaar soms danig in de weg. Arie de Jong laat er zijn licht op schijnen. In deel 2 van Wandelen in Zuid-Holland verkent Jos van der Heide de regio's Haaglanden en Delfland, aan de hand van de coronajuwelen van Jaap Mels. In oktober (Maand van het Onverharde Pad) heeft TeVoet vier Odewandelingen georganiseerd. In dit nummer vind je enkele impressies in beeld en tekst. Ineke Thierauf doet verslag van een werkconferentie over Trage Paden in de provincie Utrecht. In Midden Delfland staat de teller voor het aantal ommetjes inmiddels op vijftig en is de overzichtskaart vernieuwd.

Kijk ook af en toe eens op <tevoet.nl>, de website van TeVoet. Je vindt er nieuwsberichten, de activiteitenagenda en beschrijvingen van mooie tochten onder de tab Wandelroutes.

Weer veel lees- en wandelplezier gewenst!

Prettige kerstdagen!

Colofon

Lopend Vuur is het ledenblad van de vereniging TeVoet. Het verschijnt drie maal per jaar.

Jaargang 28 • nummer 3 • december 2022

Redactie

Alice Drenthe, Els Harinck, Arie de Jong, Constance Kemperman en Jan Rijnsburger.
Verder werkten aan dit nummer mee: Nico van Delft, Nelleke Don, Jos van der Heide, Eeffien Huizing, Berry van Iersel, Jeroen Jacobse, Jaap Mels, Els Sips, Ineke Thierauf, Jan Tukker en Rob van der Werff.
Reacties en bijdragen kunnen worden gezonden naar: redactielopendvuur@tevoet.nl

Vereniging

TeVoet ziet zichzelf als de vereniging voor hoeders van het onverharde pad. TeVoet behartigt in Nederland al ruim 25 jaar de belangen van de recreatieve wandelaar en zet zich in voor behoud, verbetering en uitbreiding van onverharde paden. TeVoet streeft naar een wandelinfrastructuur die goed toegankelijk en bewegwijzerd is en die de mogelijkheid biedt cultuurhistorische en landschappelijke waarden te beleven. De vereniging staat ten dienste van de leden, die vooral lokaal en regionaal als vrijwilligers actief zijn.

Lidmaatschap

Voor het aanmelden van nieuwe leden en voor verhuisberichten: Ledenadministratie TeVoet, Antwoordnummer 47, 3350 VB Papendrecht (postzegel niet nodig), ledenadministratie@tevoet.nl. Bankrekening NL49INGB0000372685 ten name van TeVoet. Het lidmaatschap van de vereniging bedraagt € 17,50 per jaar. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij vóór 1 december schriftelijk is opgezegd bij de ledenadministratie. Elke opzegging wordt bevestigd. Is de bevestiging niet binnen twee weken door de opzegger ontvangen dan is de opzegging niet bij TeVoet terecht gekomen. TeVoet is erkend als een Algemeen Nut Beogende Instelling (ANBI).

Bestuur

Jeroen Jacobse (voorzitter@tevoet.nl)
Vacature (secretaris@tevoet.nl)
Nico van Delft (penningmeester@tevoet.nl)
Jan Rijnsburger (bestuurslid2@tevoet.nl)
Ineke Thierauf (bestuurslid1@tevoet.nl)

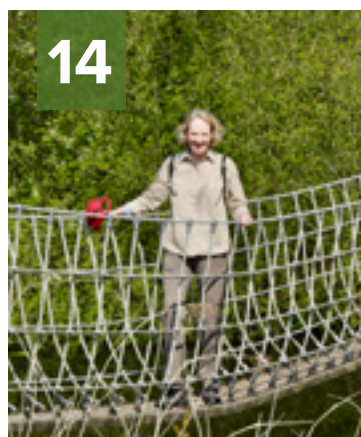
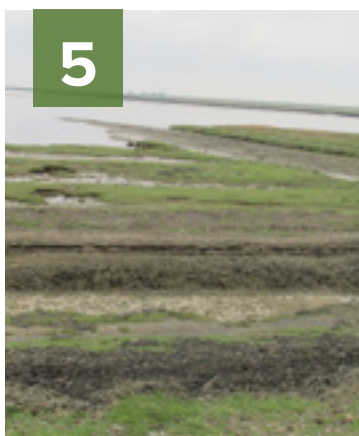
Regiocontactpersonen

Contactinformatie van de regiocontactpersonen is te vinden op de website van TeVoet <www.tevoet.nl> Vereniging > Regio's

Vormgeving en druk

Obreen Media, Hendrik-Ido-Ambacht
Het volgende nummer van Lopend Vuur verschijnt in april 2023. Inleveren van kopij vóór 1 maart 2023 bij: redactielopendvuur@tevoet.nl

Foto omslag: Odewandeling bij Dalfsen, Nelleke Don

- 2 Van de redactie
- 4 Van het bestuur
- 5 Een staalkaart voor wandelen in Groningen
- 7 Langs het Nederlandse Kustpad
- 9 De paden op ...
- 10 Odewandelingen in oktober
- 12 Honden en wandelen
- 14 Wandelen in Zuid-Holland (2)
- 16 Werkconferentie over 'Trage Paden' in Utrecht
- 18 Midden Delfland: 50 ommetjes
- 19 Regionieus

Van het bestuur

Wie had dat gedacht, een wel 100 meter lang dicht paddenstoelenbed langs een wildernispad en dat in Amsterdam! Stadsjungle, bestaat dat? Ja dus en volgens Ineke Thierauf, *hardcore* bestuurslid onverhard, waren de paden voldoende zacht. Het was één van de verrassingen tijdens een in oktober door leden van TeVoet georganiseerde wandeling. Dat TeVoet, de vereniging van hoeders van het onverharde pad, ook een vereniging is van kenners en genietters van die paden, bewezen deze ook voor niet-leden georganiseerde wandelingen. Ze vonden plaats in het kader van de in samenwerking met Wandelnet georganiseerde campagne 'Ode aan het onverhard wandelen'. De organisatoren bewezen zich als kenners van meest genietbare paden in Overijssel, Zeeland en Noord-Holland. Coördinator Jos van der Heide zorgde op onze website bovendien voor een lijst met meer Odewaardige wandelingen, waaraan Diny van Faassen ook nog een wandeling in Limburg toevoegde. En Wandelnet mag haar campagne eind oktober dan afgesloten hebben, wij zijn nog niet klaar want als TeVoet voeren we het hele jaar door campagne voor het onverharde wandelen.

De Odewandelingen demonstreren dat er nog mooie 'oude' onverharde wandelgelegenheid bestaat en dat er op diverse plaatsen fraai nieuws tot wasdom komt, maar ook dat er steeds weer bedreigingen zijn. Zo moet wie de Odewandelroute in Amsterdam nog niet gelopen heeft dit nog gaan doen voordat plannen tot herinrichting van het gebied tot uitvoering komen. Die plannen kwamen niet tot stand zonder input van TeVoet maar hoewel e.e.a. wordt behouden, zal er ook ruimte gemaakt worden voor evenementen en extra fietspaden. Loop ook de Oderoute vanuit Deventer nog voordat de opheffing van een spoorwegovergang (nabo) bij Diepenveen het onmogelijk maakt. Wandelorganisaties, TeVoet inclusief, waren hier 'te lief' of te laat in de procedurele mogelijkheden tot verzet. Ja, daar is er weer een, een van die bedreigde nabo's, zo belangrijk voor de doorloopbaarheid van het landschap. De strijd is niet overal gestreden en nog steeds moeten er overheden worden wakkergeschud om wandelvoorzieningen te beschermen (zie het regionieuws in dit blad). En over dreigende barrières gesproken: de provincie Gelderland is van plan de financiering van de voetveren stop te zetten. Met Wandelnet, ANWB, Fietsersbond en Vrienden van de Voetveren zijn er oriëntaties over gemeenschappelijke actie om dat te voorkomen.

Eén van de doelen van de Odecampagne was meer beschermers te werven voor het onverharde pad. Of dat gelukt is, valt nog te bezien, maar de wandelingen gaven wel gelegenheid om kennis te maken met enkele nieuwe

leden, waarvan we er de laatste jaren aardig wat hebben. Op onze groeisnelheid zou menig vakbond jaloers zijn. Zien we hen ook praktisch actief in onze vereniging of een regionaal wandeloverleg? Gezien de opkomst voorzien de wandelingen zeker in een behoefte en zelfs een verstokte solowandelaar bekende dat ze het leuk vond met het gezelschap op stap te zijn. Vaker doen dus! Een ander doel was om met de provinciale Statenverkiezingen in aantocht activerend te zijn. Ook wie wel de waarde van onverharde paden (en voetveren) kent, maar niet deelnam aan deze wandelingen het advies: beoordeel de partijen voor u stemt óók op hun oog voor het wandelbelang. Rest mij verder iedereen weer veel plezier te wensen op zijn of haar wandelingen in het nieuwe jaar.

Jeroen Jacobse, voorzitter

Contributie 2023

Je bent gewend om de contributiefactuur als adresdrager bij Lopend Vuur te ontvangen. Omdat Post.nl besloten heeft de verzending in cellofaan na contractverlenging met een verzendbedrijf niet meer te ondersteunen, ontvang je tegenwoordig Lopend Vuur in een gesloten envelop. Het insluiten van geadresseerde facturen kost extra werk dat uiteraard betaald moet worden. Er is daarom gezocht naar een andere mogelijkheid om de facturen zo eenvoudig en goedkoop mogelijk te verzenden. Door een aanpassing in het boekhoudsysteem wordt de factuur nu automatisch verzonden via de e-mail. De enkele leden waarvan we geen e-mailadres hebben ontvangen die per post, wat uiteraard papier en porto kost. De leden die wel een e-mailadres hebben maar de post toch nog via de brievenbus ontvangen verzoeken wij dringend het e-mailadres door te geven via <ledenadministratie@tevoet.nl>.

Opzegging

Een lidmaatschap dat is opgezegd na 1 december 2022 eindigt statutair pas op 31 december 2023 (zie ook het colofon). Na de schriftelijke opzegging krijg je altijd een bevestiging via mail of per post. Heb je dit niet ontvangen, dan wil dat zeggen dat er bij de ledenadministratie geen opzegging is binnengekomen en de contributie 2023 gewoon betaald moet worden.

Lidmaatschapskaart

In 2022 zat er aan de factuur rechtsonder een lidmaatschapskaart gekoppeld die je kon gebruiken bij aankopen bij onze partner Antilope Outdoor te Alblasterdam, zowel in de winkel als via hun webshop. Met Antilope Outdoor is afgesproken dat het opgeven – ik ben lid van TeVoet en het lidmaatschapsnummer (staat boven het adres op de factuur) voldoende is voor recht op 10% korting. Hiermede is de lidmaatschapskaart vervallen.

Nico van Delft, penningmeester en ledenadministrateur

Zwerven door Groningen

Verrassend afwisselend

Het land van wierden en heerden: dat was de titel van een boekje in 1941 (!) uitgebracht door de A.N.W.B (toen nog met puntjes) en samengesteld door drs. Fop I. Brouwer (wie kent hem nog?). Citaat uit het door hem geschreven openingswoord: “De provincie Groningen geniet bij niet-Groningers nog altijd niet de bekendheid en de waardering, die haar toch feitelijk in zoo ruime mate toekomen”. Anno nu moet ik constateren dat er in 80 jaar niet zo gek veel is veranderd. Ook niet wat mr.P.W.J.H Cort v.d. Linden, toen burgemeester van Groningen voordat hij door de Duitsers uit zijn ambt werd gezet, schreef: “Wie een bezoek brengt aan Groningen, zal niet teleurgesteld thuiskomen, want Stad en Lande bieden den toerist een zoo groote verscheidenheid en indrukken en landschappen, als men in ons land zelden samentreft.” Laat ik de lezer daarin meenemen en laten zien dat Groningen met zijn tijd is meegegaan, maar zijn karakter niet heeft verloren, we kunnen nog steeds zeggen: Groningen, parel van onbekend Nederland.

Wandelnetwerk.

Om maar met het eerste te beginnen: Groningen kent een provincie dekkend wandelnetwerk van zo'n 1300 kilometer, uitgerold en beheerd door het Routebureau Groningen (een samenwerkingsverband van de gemeenten en de provincie). Via de routeplanner van Wandelnet kun je je eigen route samenstellen en ontdekken dat Groningen een provincie is met zeven verschillende landschapstypen. Van bossen en heidevelden in het oostelijk gelegen Westerwolde (het Naoberpad is een juweeltje), benoorden de stad Groningen het eeuwenoude weidelandschap van Middag-Humsterland (doorsneden door het Pieterpad), het wad- en wierdenlandschap van Noord-Groningen (neem het Kustpad) en het Westerkwartier, kleinschalig landschap met verrassende dorpjes (zoals Lutjegast, geboorteplaats van Abel Tasman; aan hem is ter plaatse een museum gewijd).

Scheuren door Groningen

Door de Groninger Bodembeweging is er (o.a) een wandelroute langs veel bezienswaardigheden in het aardbevingsgebied. De uitgebreide routebeschrijvingen op de routepagina's bevatten veel informatie over wat je ziet. Zo kom je door het epicentrum van het aardbevingsgebied, de gemeente

Loppersum. Je ziet een gaslocatie, huizen die versterkt (moeten) worden, wisselwoningen, verloren erfgoed, rijksmonumenten, monumentale kerken. En je komt door het prachtige Groninger land. Het is een afwisselende route door zowel natuur als bebouwing.

Borgen

Het Groninger land wordt gesierd door zestien pareltjes, de Groninger borgen. Adellijke landhuizen die ontstaan zijn uit steenhuisen. Een steenhuis was een vierkant of rechthoekig bouwwerk met dikke muren en kleine vensters dat functioneerde als toevluchtsoord bij gevaar. In de loop van de tijd zijn deze steeds verder uitgebreid tot borgen. Van de zestien zijn de Menkemaborg, de Fraeylemaborg en de borg Verhildersum zeer de moeite waard om van binnen te bezichtigen. Ze zijn alle drie prachtig ingericht. Het Groninger Borgenpad verbindt deze drie parels en de overige dertien door middel van een lange afstandswandeling van 240 kilometer door het zeer afwisselende Groninger land. Niet iedereen is een lange afstandswandelaar, daarom zijn er ook wandelingen rondom de borgen. Voor wie geïnteresseerd is in sporen in het landschap van verdwenen borgen, kan ook terecht bij <groningerborgenpad.nl.>

Menkemaborg

Wierden

Een wierde is een kunstmatige heuvel, gebouwd op de hogere plekken in het landschap om de bebouwing en als het nodig was het vee tegen hoog water te beschermen. Het noorden van Nederland overstromde eeuwenlang zeer frequent, omdat de zeedijken niet hoog genoeg waren. De bebouwing van een dorpje of gehucht stond op dorpswierden. Daar staat vaak een middeleeuwse kerk, een bouwwerk dat je in noord-Groningen vaker dan waar ook in Europa zult aantreffen. Noord-Groningen is dus lang niet zo vlak als vaak wordt gedacht. De qua omvang grootste wierde is die van Warffum waar tevens Openluchtmuseum het Hoogeland gesitueerd is.

Soms merk je het pas als je door een dorp wandelt en het pad opeens omhoog loopt, zoals bij Winsum. Door de ANWB uitgeroepen tot het mooiste dorp van Nederland (het Pieterpad doorkruist het en er zijn vele ommetjes te maken, bijvoorbeeld naar het Rietdiep waar bij Garnwerd de koffie lonkt). Meer weten over wierden: bezoek het museum Wierdenland in Ezinge!

Westerwolde

Het Groningse deel van het Noaberpad (van Bad-Nieuweschans naar Ter Apel) kenmerkt zich natuurlijk door de nabijheid van onze Noabers in Duitsland en doet alle redoutes/vestingen langs de grens aan. Niet alleen Bourtange, maar ook De Lethe, de redoute Barnflair en op de grens van Drenthe en Groningen de redoute Roswinkel. Het zijn vestingwerken met een rijke geschiedenis: onze verdedigingslinie om de troepen van de bisschop van Münster tegen te houden. De bisschop van Münster, in Groningen Bommen Berend genoemd omdat hij in het rampjaar 1672 de stad Groningen belaagde met door kanonnen afgeschoten bommen, komt zelfs voor in ons Gronings volkslied. Wandelend over het Noaberpad, op het randje van Groningen en Duitsland, komt de Groninger geschiedenis tot leven.

Het Noaberpad volgt in het noorden veel de vaarten/kanalen in het Hogeland en in de zuidelijke helft het in oorspronkelijke staat teruggebrachte riviertje Ruiten Aa. Door de verrassend mooie natuur van oost-Groningen bestaande uit bossen, heidegebieden en vennen. Het Noaberpad verrast elke wandelaar telkens opnieuw met op elk traject een nieuwe kijk op het rijke Groningse landschap, op de geschiedenis en de cultuur.

Wadden

Zonder wadden geen wierden. Maar het wad is ook een belevenis. Uiteraard kun je wadlopen (o.a. bij Pieterburen). Langs de kust is de dijk voor wandelaars toegankelijk en je kunt dat omvormen tot mooie ommetjes in het Hogeland (dat zijn naam eer aan doet!). Vogels en zeehonden zijn overal aanwezig. Het Groningse deel van het Kustpad (van Lauwersoog tot Nieuweschans) is een aanrader, net als de Dollard bij Nieuw-Statenzijl (op de grens met Duitsland).

Stad

Zo noemen inwoners van Groningen hun hoofdplaats: de stad. Wist je dat er prima wandelroutes zijn in Groningen buiten de binnenstad? Blijf niet hangen in het centrum maar ontdek hoe groen de randen van de stad en de overgang naar het buitengebied zijn. Het is daar goed wandelen in de bossen, de weiden en de akkers. Ten zuiden van de stad ligt op de grens met Drenthe een fascinerend bebost merengebied. Het pontje van de Westerbroeksemadepolder naar de Oostpolder beslist niet overslaan!

Westerkwartier bij Nieber

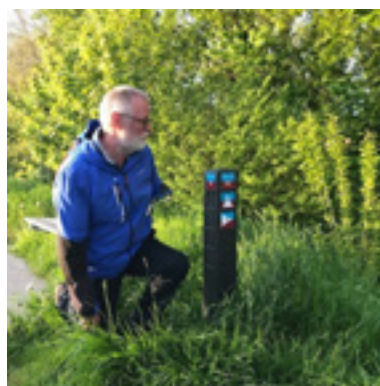
Westerkwartier

In het Westerkwartier heb je geen LAW's, maar wel een fijnmazig wandelnetwerk. Landschappelijk is het Westerkwartier te verdelen in een noordelijk deel, een oud kwelderlandschap met wierdedorpen (Ezinge, Oldehove, Niehove) en een zuidelijk coulisselandschap dat zich kenmerkt door houtwallen. Dit op zandgrond en ontgonnen hoogveen gelegen deel lijkt op de aangrenzende Friese Wouden. Stel zelf je route samen en je zult niet teleurgesteld worden.

Mijn favoriete route

De redactie vroeg mij om mijn favoriete route. Dat vond ik lastig te beantwoorden, want eigenlijk heb ik geen favoriet, er is zo'n ruime keus. Wel heb ik een favoriete streek: het Hogeland. Prachtig landschap dat je elke keer weer verrast, mooie dorpjes met een eeuwenoude historie wat vaak in de bebouwing terug te zien is. De grootste kerk- en orgeldichtheid van Nederland. Krewerd heeft zelfs het een na oudste nog bespeelbare orgel van Nederland! En dat in een dorpje van (ongeveer) 75 inwoners. En je kunt naar hartenlust onverhard wandelen via eeuwenoude paden

die vaak radiaal zijn ontstaan om de kerk te bezoeken of de doden te begraven.

Rob van der Werff, belangenbehartiger van Wandelnet in Groningen. Foto's: Rob van der Werff

Wie is Rob van der Werff?

Rob is 66 jaar en gepensioneerd. Na 40 jaar bij diverse Groninger en Drentse gemeenten te hebben gewerkt is Rob op 60-jarige leeftijd gestopt met werken. Hij zocht vrijwilligerswerk met een voorkeur voor bestuur en/of beleid. Vijf jaar geleden werd hij de belangenbehartiger voor Wandelnet in de provincie Groningen. Rob woont na 35 jaar Hoogezand sinds 2 jaar in de Stad Groningen, samen met zijn vrouw Ina Nieborg. Hun zoon, Sybren, woont en werkt in Amsterdam.

Op naar de kust

Een dwars pad

Een aantal LAW's, zoals het Pieterpad en het Noaberpad, beginnen in de provincie Groningen, maar lopen er al snel vandaan. Tsja, er is ook niets boven Groningen dan zee, dus je moet wel zuidwaarts. Maar niet op het Nederlandse Kustpad (LAW 5). Dat trekt dwars door de provincie en biedt veel moois, middeleeuws, verrassends en soms schokkends.

Het Nederlandse Kustpad begint in het Zeeuwse Sluis en volgt de hele kustlijn tot aan Bad Nieuweschans. Met 725 km op Nederlandse bodem is dit het langste wandelpad van het land. De fanatieke wandelaar kan daarna via de Noaberbrug verder over de North Sea Trail (de E9) door Duitsland, Denemarken, Zweden en Noorwegen. Voor Groningen start de kustroute bij de haven van Lauwersoog en duikt vervolgens het binnenland in en rijgt dan de plattelandsdorpen aaneen om uit te komen op de dijk bij Delfzijl: het water, de kust, de Eems.

Wierdendorpen

In het wierdendorp Baflo loopt de straat licht omhoog richting de kerk. Het is de Rudolf Agricolastraat, met een standbeeld van de naamgever, één van de vroeg-humanistische (1443 - 1485) geleerden van Noord-Nederland. Baflo was zijn geboortedorp en de nabijgelegen Laurentius-kerk werd veel door hem bezocht. Desiderius Erasmus beschouwde hem als zijn leermeester, maar in Baflo zeggen ze: "Hij was de vader van Erasmus". Los van de kerk staat een imposante klokkentoren waarvan de kelder ook dienst deed als cachot voor dronken mannen.

Warffum, het volgende wierdendorp, kent een openluchtmuseum. Hoezo openlucht? Je wordt van het ene gebouw(tje) naar het andere geleid om daarbinnen te ervaren hoe men zo'n 100 jaar geleden leefde. De hele oude kern van Warffum is beschermd dorpsgezicht met een pastorie die geldt als het oudste steenhuis (±1300) van de provincie.

Een uurtje lopen verder kom je door de buurtschap Bethlehem, met een gelijknamige boerderij. In de vroege middeleeuwen hoorde de voorloper van deze boerderij ('het voorwerk') bij het Benedictijnerklooster van Rottum en het was toen niet ongebruikelijk om boerderijen zo'n bijbelse naam te geven. De Engelse krant The Independent heeft uitgezocht dat er 23 officiële plaatsnamen op onze aardbol zijn met de naam Bethlehem.

Oude dijken

De route wisselt verharde (fiets)paden af met graspaadjes langs een weiland. Als navigatie geldt de wit-rode markering van de LAW's, in de gids uit 2013 wordt nog geen melding gedaan van de knooppunten van het uitgebreide wandelnetwerk Groningen.

Vaak loop je over een oude dijk en dat is precies wat de naam aangeeft. In de loop der eeuwen is vanaf deze dijken het achterliggende kustgebied ingepolderd en omsloten door een nieuwe dijk. Soms gebeurde dat in twee fasen en is er sprake van een middendijk. Grote landbouwgebieden, met hier en daar een boerderij, reiken tot aan de horizon. Daarachter is de kust, maar het wandelpad wijst nog steeds landinwaarts. Om dat te compenseren is er in de gids een Wadrouten opgenomen, waarbij je kilometers lang over die dijk kunt lopen.

Na Uithuizen gaat de route door de streek die de laatste jaren nogal eens door aardbevingen getroffen is. Gelukkig voor de wandelaar gebeurt dat meestal 's nachts. Snel door naar het Damsterdiep, naar Appingedam, het stadje dat bekend is van de 'hangende keukens'.

Ook hier is het oude centrum tot beschermd gebied verklaard: fraaie historische panden, smalle straatjes met kasseien, mooie bruggen, oude bakstenen kerken. De tijd heeft hier stilgestaan.

Het Jaagpad langs het bochtige Damsterdiep brengt de route naar Delfzijl en bereikt daar de zeedijk. Een passende plek voor een gedenkteken voor Ede Staal, de Groningse zanger en dichter die hier is gestorven en begraven.

“‘t Is de lucht achter Oethoezen
‘t Is ‘t torentje van Spiek
‘t Is de weg van Lains noar Klooster
En deur Westpolder langs de diek
Dat is mien laand, mien Hoogelaand.”

Pronkjuwelen

Om de route te vervolgen moet je eerst langs de haven en dan voorbij het industrieterrein van Delfzijl. Chemische fabrieken, aluminiumfabrieken, windmolens van je eigen stroomleverancier. Niet bepaald alleedaags om te zien, maar de buurtbus brengt je er snel voorbij tot Termunterzijl. Daar wacht de dijk weer. Eens een levendige vissershaven (vooral garnalen), nu een rustige plek voorzien van een groot visrestaurant met de naam Landman.

De wierde van het aangrenzende Termunten brengt je bij de bakstenen Ursuskerk (13e-eeuwse laat-germaanse bouwkunst) waar je een stempel kunt halen voor het Pronkjewailpad. Dit wandelpad door de provincie Groningen verbindt alle pronkjuwelen met elkaar. Elk jaar is er een nieuwe route met stempelkaart, waarbij soms ook opdrachten uitgevoerd moeten worden of vragen beantwoord.

De grens

Het zicht op het buurland aan de overkant van de Eems is bijzonder weids. Ook veel windmolens aan de horizon. De zeehonden laten zich in de herfst niet zien bij De Punt van Reide, dus de hoek om (de Eems wordt Dollard) en door naar de Graanrepubliek. Hier speelt het gelijknamige boek van Frank Westerman. Ruim 20 jaar geleden was hij gefascineerd door de stemmenwinst van de communisten hier in Oost-Groningen en ging op onderzoek uit. De kiem werd gelegd door het grote contrast tussen de rijke boeren en de arme arbeiders. Het leidde ruim 100 jaar geleden bijna tot een revolutie. Nu zijn het de machines die het werk doen. Bad Nieuweschans, het eindpunt van dit kustpad, heeft een traktatie voor de wandelaar: een kuuroord om te bekomen van al dat geloop.

Un crime en Hollande

Was het de eerste Maigret? Of één van de eerste? Feit is dat de Waalse schrijver Georges Simenon eind 1929 met zijn boot een tijdje in Delfzijl verbleef voor onderhoud. Het stadje sprak hem kennelijk voldoende aan om er een moordverhaal te situeren. En nog wel aan het Damsterdiep, dat in de Franse versie vreemd genoeg Amsterdiep heet, terwijl Groningse namen als Beetje Lieuwens, Pijpekamp en Poppinga niet geschuwd worden. Omdat Maigret het Nederlands niet machtig is, moet hij zijn onderzoeksgesprekken beperken tot degenen onder de verdachten die het Frans meester zijn. Gelukkig geldt dat ook voor de daderes. Zij kan de reconstructie die Maigret van de moordavond geeft tot het eind volgen en houdt dan de kaken op elkaar. Simenon staat op de lijst van wereldwijd vertaalde Franstalige schrijvers op de 4e plek. Hij schreef uiteindelijk 75 Maigrets. Geen wonder dat Delfzijl beretrots is en deze commissaire met zijn eeuwige pijp een robuust standbeeld gunt.

Constance Kemperman, tekst en foto's

Op zoek naar een boeiend cadeau?

Geen idee wat je dit keer je partner, familielid of vriend(in) cadeau kunt geven? Doe een jaarlidmaatschap van TeVoet cadeau voor maar € 12,50. Stuur een mail met de gegevens van de ontvanger naar <ledenadministratie@tevoet.nl>. Hij of zij is daarna een jaar lid van de vereniging en ontvangt de volgende drie nummers van Lopend Vuur.

De paden op...

Betuwepad (Streekpad 21) - Wandelnet

De ondertitel van dit nieuwe streekpad luidt: Wandelen in de fruittuin van Nederland. De startplaats van deze rondtocht van 146 km is Tiel. De route loopt tegen de klok in naar het westen, maar is ook andersom beschreven. Het gebied is bekend van de appels en de peren en de rivieren de Linge, de Lek, de Neder-Rijn en de Waal. Veel LAW's doorkruisen het gebied, maar een eigen meerdaags wandelpad was er nog niet. De route slingert als een parelsnoer door het landschap om vooral de mooie paadjes te bewandelen en alle bijzondere plekjes aan te doen. De opzet van de gids is als altijd: uitgebreide routebeschrijving in een kleine letter, overzichtelijke kaartjes met vierkantnet en km-aanduiding, korte omschrijvingen van bijzondere punten onderweg. Licht verwarrend is de vermelding KP op de kaartjes. Dat staat niet voor knooppunt, maar voor Klompenpad. Naast het streekpad zijn ook nog vier dagwandelingen opgenomen, waaronder een struinroute langs de Waal.

isbn 978-94-92641-168 wandelnet.nl € 17,50

Van Gogh wandelroutes - visitbrabant.com

In het Van Gogh Nationaal Park zijn vijf fietsroutes uitgezet en ook vier wandelroutes. Elk kennen ze een eigen wandelkaart met de route (via wandelknooppunten) weergegeven op grote schaal met vermelding van verhard/onverhard. Ze gaan van start in Nuenen, Zundert, Etten-Leur en Tilburg. Een vijfde route in Helvoirt volgt.

In Nuenen heeft Van Gogh bijna twee jaar gewoond (1883-1885) en was er zeer productief, onder andere 'De aardappeleters' is hier gemaakt. Hij liet zich op zijn wandelingen betoveren door het Brabantse land en de boeren die er werkten. "Een boerenschilder, dat wil ik zijn," schreef hij aan zijn broer Theo. De wandeling van 10 km voert je terug in de tijd.

Van Gogh is 30 maart 1853 geboren in Zundert en met de wandeling (8 km) daar treedt je in de voetsporen van zijn jeugd. Hier staat op het Van Goghplein ook het beeld van Vincent en broer Theo. Alle info over de routes en ook de gpx-tracks zijn te vinden op de website.

€ 2,95 per stuk visitbrabant.com

Nu ga ik er eens op uit - Jac.P. Thijssen

(wandeldagboeken bezorgd door Marga Coesèl)
"Mijn eigenlijke beroep is dat van wandelaar en flaneur." Dat zegt Thijssen - voorvechter van natuurbescherming - van zichzelf. Zijn Verkade-albums maakte hem een BN-er, maar de dagboeken die nu gepubliceerd zijn dateren van vóór die tijd. Jac. (van Jacobus en toen nog Ko genoemd) had net zijn onderwijsakte behaald en ging in december 1883 in Amsterdam aan de slag. Op de vrije woensdag- en zaterdagmiddagen trekt hij erop uit en doet daarvan zeer beeldend verslag. Op de wat langere routes volg je zijn stappen. Hij ontmoet geen mensen onderweg (hij is 'alleenloper') maar louter planten en dieren (veel vogels) meestal aangeduid met hun wetenschappelijke naam. Voor de leek betekent dat: het register raadplegen. "25 februari 1897: Leeuweriken zingen druk. Anemone nemorosa komt op (wel wat vroeg!). Vogelmelk is al een halve decimeter hoog."

De fragmenten uit de dagboeken van 1884 - 1898 worden afgewisseld door biografische verhalen over Thijssen en enkele artikelen van zijn hand die gepubliceerd zijn in het tijdschrift De Levende Natuur. Deze gebonden uitgave (ruim 200 blz.) met een rijkdom aan bijzondere illustraties toont hoe intens deze toen jonge onderwijzer de natuur kon beleven.

isbn 978-90-28220-010 vanoorschot.nl € 35,-

Heerlijk Pauwelspad

In midden-Brabant is een nieuwe rondwandeling van 34 km uitgezet door het gebied van landschapspark Pauwels. De naam verwijst naar Heer Pauwels van Haestrecht, een ridder die in 1383 een burcht liet bouwen bij Loon op Zand. Het pad kent drie startlocaties en volgt het knooppuntennetwerk van Brabant. De paden zijn zoveel mogelijk onverhard en gaan door gevarieerd, landelijk gebied. Op de website pauwelspad.nl is de beschrijving te vinden, een folder te downloaden en zijn ook mooie foto-reportages te bekijken van wandelaars die het pad al ontdekt hebben. Ook de gpx-tracks zijn beschikbaar.

pauwelspad.nl

Constance Kempman

Odewandelingen

Een terugblik

Oktober stond in het teken van het onverhard wandelen. Wandelnet had oktober uitgeroepen tot de Maand van het Onverharde Pad. TeVoet organiseerde een aantal Odewandelingen verspreid over het land om aandacht te geven aan de voordelen van onverhard wandelen en de noodzaak tot behoud van onverharde paden. Hieronder enkele impressies van deze Odewandelingen.

Gaasperplas

Op een grauwe, miezerige, maar zachte zaterdag een lijnwandeling van metrostation Gaasperplas naar metrostation Holendrecht langs en door de randen van Amsterdam. Het OV werkt vandaag niet mee. Bij station Gaasperplas verzamelen zich na een tijdje wachten 15 wandelaars. TeVoet leden of gelieerd aan TeVoet leden. “Ja, ik heb het lidmaatschap cadeau gekregen”, vertelt een man. Een ander moppert met een lach tegen een vriend “door hem lid te zijn gemaakt met het mes op de keel”. Verbazend snel wandelen we al langs de Gaasperplas en door de Gaasperzoom. Er volgen vele onverwacht fraaie kilometers o.a. door groen omzoomde onverharde paden, over vrij liggende fietspaden, langs weilanden en door vrijwilligers onderhouden tuinen en natuurgebieden. Gelukkig worden we op een golfterrein in het clubhuis toegelaten om wat te drinken. De eerste stop na een staande lunch in de miezerregen. De windrichting houdt het verkeerslawai van ons af en ook Schiphol vliegt de andere kant op. De organisator is er in geslaagd de voor wandelaars meest aantrekkelijke en meest onverharde route samen te stellen.

Veere

De wandeling in de omgeving van Veere past naadloos binnen de campagne ‘Ode aan het Onverhard Wandelen’.

We lopen die zaterdag amper over asfalt maar wel bijvoorbeeld over jaagpaden langs het Kanaal door Walcheren en over schouwpaden langs de Veerse Watergang. Ook passeren we een avontuurlijke touwbrug en een op afstand nauwelijks zichtbare vlonderbrug over de Veerse Kreek die associaties oproept met de film de Slag om de Schelde. Voor de trekpontjes aan de rand van Veere is helaas geen tijd meer, dus sluiten we af met de ondergrondse doorgang onder de vesten. Walcheren blijkt de liefhebber van het onverharde pad die daarnaast geïnteresseerd is in de geschiedenis van de streek en het landschap, genoeg te bieden te hebben.

Dalfsen

Op deze zaterdag wandelen we met zijn elven vanuit station Dalfsen. Bij prachtig wandelweer trekken we eerst over het landgoed Rechteren door een fraai bos met vliegdennen, stuifduinen en kruipdoor-sluipdoor paadjes. Na de koffie bij café Het Boskamp (naast een sterrenbos) komen we langs de buitenplaats Den Aalhorst. Het fraaie landhuis straalt te midden van een Engels landschapspark nog volop de 18de-eeuwse grandeur uit met zijn slotgracht, vijvers, Grand Canal en statige lanen. Het is een van de mooiste buitenplaatsen in Overijssel! Dan lopen we door het fraaie open landschap van landgoed Den Berg en aanschouwen open velden, kleine bossen, oude boerderijen: een zeer rustgevende beleving! Het is ook nog eens het hoogseizoen voor de paddenstoelen, tientallen soorten en duizenden exemplaren. We passeren de havezate Den Berg, het prachtige 18de-eeuwse landhuis eveneens omgeven door een groot Engels landschapspark. Daarna lopen we over het landgoed terug naar het station, waar ons nog

een bijzondere verrassing wacht. Op het terras van het stationscafé begint onverwacht een groep muzikanten Ierse folksongs te spelen. In een heerlijk zonnetje genieten we van een luisterrijk privéconcert, dat een gepaste afronding van deze heerlijke ode aan het onverhard wandelen wordt.

Deventer-Diepenveen

Op de laatste zaterdag van oktober vertrekken we met zo'n twintig wandelaars vanaf het Deventer ziekenhuis. Hoewel nog warm voor eind oktober worden we direct getraakteerd op prachtige herfstkleuren, met op de achtergrond het kerkje van Schalkhaar. Het wandelen langs de rand van de bebouwde kom van Deventer levert, o.a. door het Zandweteringpark meermaals verrassend mooie vergezichten en doorkijkjes op. Ook het vervolg richting Diepenveen heeft mooie paden in petto, paden die je niet zou verwachten, zo dichtbij Deventer. Langs Diepenveen scherend komen we bij de met opheffing bedreigde nabo (niet actief beveiligde overweg) langs de spoorlijn Deventer-Zwolle. Onbegrijpelijk dat zo'n, voor uitsluitend fietsers en wandelaars toegankelijke, en voor hen goed te beveiligen, overweg met opheffing wordt bedreigd. Iets over de helft wacht ons het welverdiende bakje met heerlijke taart bij hotel Gaia, gelegen in landgoed Nieuwe Rande, met ook daar weer erg mooie vergezichten. Na een permanente foto expositie over de verschillende escapades van de IJssel, steken we de provinciale weg over en krijgen snel de IJssel in zicht met nieuwe weidse vergezichten. Het wandelend naderen van Deventer langs de uiterwaarden van de IJssel is bijzonder. In Deventer wacht een laatste aangename verrassing: de wandeling door het Rijsterborgherpark, om vervolgens weer te eindigen bij waar de wandeling eerder begon, bij het parkcafé Mees op het Vogeleiland. Daar wordt onder het genot van een drankje gemoedelijk nog wat nagepraat.

Tot slot

TeVoet kan tevreden terugkijken op deze vier Odewandelingen. Bijna 60 mensen (waaronder ook de nodige niet-leden) vonden het de moeite waard om met elkaar de voordelen van onverhard wandelen te ervaren.

Dank aan alle organisatoren: Renée van der Haar en Peter Oosterling, Harry Benschop, Marycke Naber en Harry Uitermark, en niet te vergeten Jos van der Heide die veel coördinerend en afstemmend werk verrichtte in de relatie met Wandelnet. Wil je een van de wandelingen op een later moment maken? Alle routebeschrijvingen zijn te vinden op de website onder Wandelroutes>TeVoet Wandelroute. Het plan is om ook in 2023 weer begeleide Odewandelingen te organiseren. In het voorjaar staan in ieder geval twee Odewandelingen op de rol in respectievelijk West-Friesland en Utrecht. Raadpleeg de agenda op <www.tevoet.nl>. Heb je zelf een idee voor een Odewandeling? Laat het ons weten via <info@tevoet.nl>.

Jan Rijnsburger

Tekstbijdragen: Ineke Thierauf, Jos van der Heide en Berry van Iersel

Foto's: Ineke Thierauf, Els Sips, Nelleke Don

Maand van het onverharde pad

Wat is er naast de Odewandelingen nog meer gebeurd in oktober? Op 13 oktober zijn Frank Hart van Wandelnet en Utrechts Statenlid Erwin Kamp op NPO Radio 1 in het programma Spraakmakers te gast geweest om te praten over het belang van trage paden. Onderwerp van gesprek waren onder meer kerk- en jaagpaden als cultuur-historisch erfgoed en de bijzondere belevingswaarde voor de wandelaar van onverharde paden. Via de link in het nieuwsbericht van 17 oktober 2022 op <tevoet.nl> is het gesprek terug te luisteren.

De oproep van Wandelnet aan wandelaars om in oktober een foto in te sturen van hun favoriete onverharde pad heeft ruim 400 foto's opgeleverd. Deze foto's zijn samengebracht in drie video's die te bekijken zijn op de website van Wandelnet. Daarnaast is in de aanloop naar de Provinciale Statenverkiezingen 2023 een Advies Toolkit 'Bescherm en behoud onverharde wandelpaden in Nederland' gemaakt. Deze toolkit is door Wandelnet, mede namens TeVoet, aangeboden aan provinciale bestuurders, politici en ambtenaren.

Honden en wandelen

Een spanningsveld

Op 31 maart 2022 werd door Vogelbescherming Nederland een omvangrijke literatuurstudie gepubliceerd over verstoring van vogels door recreatie. Op basis van veel onderzoek in Nederland en daarbuiten biedt dit rapport een beeld van waar vogels veel last van hebben door recreatie. Sommige vormen van recreatie zijn erger dan andere: zo is waterrecreatie uiterst verstorend. De intensiteit is een belangrijke factor: door toenemend recreatief gebruik worden vogels bij voortduring gestoord in hun natuurlijk gedrag, met alle negatieve effecten op broedgedrag en dergelijke. Een negatieve factor die in veel onderzoek wordt genoemd betreft honden, vooral loslopende honden.

In Lopend Vuur gaat het altijd over mensen die wandelen. Deze keer aandacht voor honden. Want wandelaars hebben veel van doen met honden. In positieve zin, maar helaas ook in negatieve zin.

Waar gaat het over bij honden?

Naar schatting telt Nederland nu 1,9 miljoen honden. Dat aantal is de laatste jaren flink gegroeid. Ongeveer één op de vijf huishoudens heeft één of meer honden. Die honden zijn er in soorten en maten. Sommige mensen willen nu eenmaal een flinke hond, zoals een herdershond of een Golden Retriever, anderen zijn blij met een schoothondje. En al die honden moeten meermalen per dag worden 'uitgelaten'. Het baasje gaat met ze op stap,

soms een kort rondje waarbij de hond snel zijn behoefte moet doen, vaak wat langer. In de woonwijk, in parken, in de natuur. Honden hollen niet alleen graag, maar loslopende honden jagen andere dieren op en schrikken ze af. Dan gaat het niet alleen om vogels, waar het rapport over gaat van Vogelbescherming Nederland, maar ook de kleine zoogdieren, het vee en grazers in duinen, bos en hei.

De hond als wandelaar

Honden gaan zelden in hun eentje aan de wandel: bijna altijd gaan honden er op uit als gezelschap van een menselijke wandelaar. Hondenbezitters maken hun ommetje of wandeling vooral omdat ze de hond moeten uitlaten en omdat het goed is voor een hond wat te kunnen rondrennen. Alle overlast door honden is dus uiteindelijk overlast door hondeneigenaren.

In de afgelopen decennia heeft dat geleid tot vele bordjes om de hondenbezitter te waarschuwen en te begeleiden. 'Verboden voor honden', 'honden-uitlaatstrook' en 'honden aan de lijn', of juist 'vrije uitloop voor honden'. Incidenteel zie je ook: 'dit is een kinderspeelplaats, dus verboden voor honden', 'u de hond, wij de stront' en 'opruimplicht'. Het lijkt alleen kommer en kwel, maar honden zijn natuurlijk ook prachtige beesten en het gaat niet altijd fout. De meeste mensen houden ze wel aan de lijn als het nodig is, hebben zakjes bij zich om de stront op te ruimen en weten heel goed dat ze hun hond niet moeten loslaten in de natuur.

Omdat hondenbezitters merken dat hun hond het ontzettend leuk vindt om andere honden te ontmoeten, zie je dat een losloopgebied grote aantrekkingskracht heeft. Trouwens, die hondenbezitters vinden het zelf ook leuk met andere hondenbezitters een praatje te maken als hun honden elkaar besnuffelen. Heerlijk om complimenten te geven over elkaars hond.

De hond als probleem

In voor wandelaars toegankelijke natuurgebieden kunnen honden heel verstorend zijn. Zeker loslopende honden, maar soms ook als je ze aan de lijn houdt. Waar grazers vrij rondlopen in duinen en bosgebieden zijn honden niet welkom, maar niet iedereen houdt zich daaraan. Ook als honden niet blaffen of rondrennen, zijn andere dieren bevreesd voor honden. Het idee van hondenbezitters dat 'mijn hond niemand kwaad doet' of dat het niet uitmaakt als je de hond aan de lijn houdt, de dieren in de natuur hebben daar geen boodschap aan. Dat gaat uiteraard ook op voor boerenland waar vee rondloopt. Koeien en schapen houden niet van honden, kunnen zelfs in paniek raken. Niet voor niets zie je op bordjes bij boerenlandpaden meestal: 'verboden voor honden'.

Het overgrote deel van de hondenbezitters houdt zich aan zulke verboden en gaan ook met hun hond

het natuurgebied of de weide niet in. Helaas zijn er hondenbezitters die daar geen boodschap aan hebben, al dan niet in de illusie dat hun hond niet agressief is, maar meestal omdat ze zich niets aantrekken van zulke verboden. (Dat probleem heb je overigens soms ook met mountainbikers.) Bij boeren komt er de angst bij dat honden die vrij rondlopen op het land gemakkelijker ziektekiemen verspreiden. Of dat echt zo is, is niet helemaal zeker, maar een probleem is nu eenmaal duidelijk in zijn gevolgen: de boer wil het niet. En dus stelt zo'n boer zijn terrein niet open, voor niemand.

Boeren en de eigenaren van natuurgebieden staan te vaak voor de vraag: als ik de honden niet kan buitenhouden, dan ook maar geen toegang voor de wandelaars. Het openstellen van boerenland en van natuurterreinen wordt duidelijk getroffen door de vrees dat honden meekomen met sommige wandelaars.

Wat valt er te doen aan de beperking aan wandelaars door de vrees voor honden?

De handhaving van willekeurig welke regels staat in Nederland op een laag pitje. Je moet het hebben van het goede gedrag van de mensen zelf, ondersteund met duidelijk geplaatste bordjes en plaatjes met een dikke streep door een hond. Beter nog door het bieden van alternatieven waar je wel kunt wandelen met een hond. Grote terreinbeheerders doen dat: het bieden van specifieke mogelijkheden voor hondenbezitters, met parkeermogelijkheden, en het geven van informatie op hun website (zie kader). Dat is een goede ontwikkeling. Wie wandelroutes coördineert of nieuwe wandelmogelijkheden wil ontwikkelen, moet echter rekening houden met weerstand van landeigenaren, omdat ze er niet zeker van zijn dat honden uitgebannen kunnen worden op plaatsen waar ze niet mogen komen. Het vergt overtuigingskracht, en onvermijdelijk het plaatsen van bordjes.

Arie de Jong, tekst en foto's

Wandelen met de hond

Voor de wandelaar die met de hond op pad wil is op internet allerlei informatie te vinden. Op de website <twoevoeter.nl> staat een artikel van Sietske de Vet met tips voor wandelen met de hond: van dagtochten tot meerdaagse wandelvakanties. De site <doggydating.com> biedt informatie over losloopgebieden. Ook op de sites van natuurorganisaties zoals Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer en de provinciale landschappen is te vinden in welke specifieke gebieden honden mogen loslopen.

10% KORTING
op uw Wandeluitrusting

Voor leden
van: **TEWOLF**
VERENIGING VAN WANDELAARS

Bij uw wandelspecialzaak
Antilope Outdoor
Cortgene 9, Alblasserdam
078 - 785 03 51
www.antilopeoutdoor.nl

Deze bon is geldig tot 31 December 2023

Wandelen in Zuid-Holland (2)

Verkenning van het landschap

In coronatijd heeft TeVoet'er Jaap Mels zijn eigen provincie Zuid-Holland grondig verkend. Dat resulteerde in ruim 35 wandelingen (zijn coronajuwelen) van 5 tot 25 km. In deel 2 van dit project komen de Haaglanden en Delfland aan bod. In een komend nummer van Lopend Vuur volgen nog Rijnmond, Waarden en Eilanden.

De Haaglanden

De Haaglanden was vanaf 1992 de naam van het stadsgewest Den Haag, de regio rond de stad Den Haag. Deze regio heeft al een zeer oude geschiedenis, al kwam hier pas laat (in de 13e eeuw) een nederzetting tot stand. Sporen van de eerste bewoning door mensen stammen uit zo'n 3.000 jaar v.Chr. Men kon hier toen terecht op de kustlijn, waar strandwallen met daarop de Oude Duinen een bewoonbare strook tussen de zee en het moerasgebied in het binnenland vormden. Later bouwden de Romeinen hier (waar nu Voorburg ligt) hun meest noordelijke stad: Forum Hadriana.

Rond het jaar 400 n.Chr. trokken de Romeinen zich terug uit Nederland. Hun plek werd langs de kust langzamerhand ingenomen door de Friezen: uiteindelijk was de hele kuststrook van Oost-Friesland tot Zeeland Fries. In de 9e eeuw werd ook deze streek deel van het rijk van Karel de Grote, die Europa na het uiteenvallen van het Romeinse Rijk weer tot eenheid bracht. Al was dat maar tijdelijk: in de 10e eeuw werd dat rijk vanwege erfopvolging weer gesplitst in het Frankische Rijk aan de westkant en het Heilige Roomse Rijk in Midden-Europa. Het gebied dat nu grotendeels Nederland omvat werd deel van dat laatste en vormde de provincie West-Frisia.

Den Haag

Veranderingen in het klimaat gingen in de 11e en 12e eeuw gepaard met zware stormen en veranderingen in de overheersende wind- en zeestroomrichtingen. Door de regelmatige zee-invalen die daar het gevolg van waren vielen er veel slachtoffers. Toen in 1230 de burcht van de graaf van Holland in Vlaardingingen wegspoelde, zocht ook hij zijn toevlucht tot de veiligere duinstreek. Daar waar nu het Binnenhof ligt, bouwde hij het 'Hof van Holland' met een bijbehorende nederzetting: de geboorte van Den Haag. Door deze nieuwe wind- en stroomrichtingen zijn op en vóór de Oude Duinen de Nieuwe Duinen ontstaan, waarmee de kustlijn ook een stuk vooruit groeide. Omdat het veengebied achter de duinen door verbeterde waterbouwkundige technieken inmiddels beter bewoonbaar werd en de bodem daar vruchtbaarder was, raakten de duinen ontvolkt. De graaf zag gelegenheid om dat gebied tussen Den Haag en

Langs de Berkelsche Zweth

schoonheid van het duinlandschap en bouwden daar zo'n 26 buitenplaatsen in en tegenaan. Zo groeide Wassenaar uit tot lustoord met de fraaiste optrekjes, zie bijvoorbeeld kasteel Oud-Wassenaar en Clingendael – ook het koninklijke Huis ten Bosch past daarbij (al ligt dat binnen de grenzen van Den Haag). En heel recent: museum Voorlinden.

Hoofdstad

Den Haag was vanaf het ontstaan het bestuurlijk centrum van Holland. Dat bleef zo tot kort na de afscheiding van België van 'Het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden'. Het graafschap was inmiddels wel een provincie geworden, maar wel de machtigste binnen het koninkrijk. Om dat ietwat recht te trekken werd in 1840 de provincie in tweeën gedeeld, waarbij

Oud-Wassenaar

Den Haag hoofdstad werd van het zuidelijke deel en Haarlem van het noordelijke. Amsterdam, als grootste stad, kreeg de ceremoniële titel 'Hoofdstad van Nederland'. Den Haag bleef het bestuurlijk centrum van het hele land.

Delfland

Delfland is het gebied tussen Den Haag, Hoek van Holland, Rotterdam en Zoetermeer.

Aan het eind van de 10e eeuw stichtte de graaf van West-Frisia, Dirk II, een burcht op het punt waar Oude en Nieuwe Maas samenkwamen: bij Vlaardingen. Omdat zijn opvolger, zoon Dirk III, zich als goede Fries ten opzichte van de keizer t  eigenzinnig gedroeg (hij hief bijvoorbeeld tol op passerende handelsschepen) stuurde die een leger op hem af om hem te corrigeren. Dat leidde in 1018 tot de Slag bij Vlaardingen, die in het zompige gebied door het (te) zwaarbewapende keizerlijke leger werd verloren. De keizer stak verder geen energie meer in deze uithoek van zijn rijk en het graafschap Frisia werd vrijwel onafhankelijk. Vanaf het jaar 1101 onder de naam 'Holland', de naam die eerder werd gebruikt voor de kern van het gebied rond Leiden. Holland stond op de kaart!

Tussen zee en land

Landschappelijk is Delfland een uniek gebied binnen Holland. Ook dit gebied is begonnen na de laatste ijstijd als veengebied achter de Oude Duinen, maar met een heel eigen geschiedenis. Daarbij speelt de Maas een grote rol. Deze stroomde tot in de Romeinse tijd vanaf

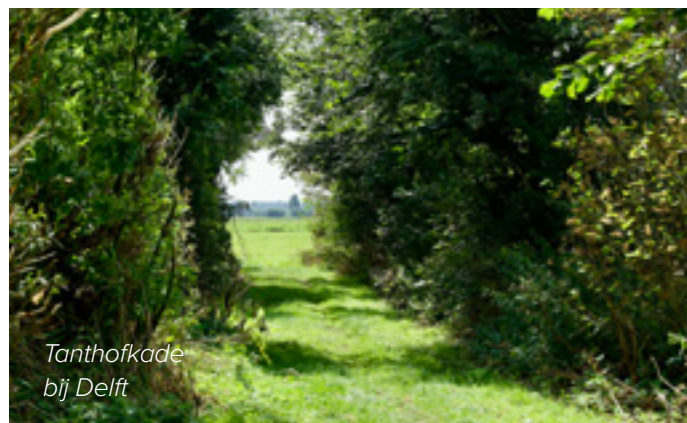
Nieuwe Driemanspolder bij Zoetermeer

Maassluis iets noordelijker om bij Ter Heide in de Noordzee uit te monden. Door het tijverschil stroomden daar grote hoeveelheden zeewater naar binnen en buiten, en met regelmatige overstromingen door zee-inbraken door de duinen en het ontbreken van enige bedijking werd Delfland een soort waddegebied. Het werd een overgangsgebied tussen zee en land met regelmatig wisselende aangroei en afslag met als resultaat: een landschap met veel krekens en opbollende veenkussens, overdekt met diverse klei- en zandafzettingen. Bewoners die het aandurften vestigden zich op kreekruggen en hogere veenkussens.

De Delf

Na de Romeinse tijd slibde de Maasmonding hier dicht en verlegde de Maas zijn hoofdstroom meer naar het zuiden. De neerslagafvoer vanuit Delfland werd daarmee ernstig bemoeilijkt: het gebied werd zeer drassig en daarmee onleefbaar, de bevolking trok grotendeels weg. Dat duurde tot in de 10e eeuw. Graaf Dirk II stimuleerde toen het winnen van veen. Ontginning vond plaats vanaf de hogere veenkussens. Bij zo'n ontginning werd vanuit

de startplaats langzaam vooruitgewerkt: waar ontginningen vanuit twee plaatsen elkaar tegenkwamen werd voor de afwatering een brede wetering aangelegd. Dat was ook het geval voor de ontginningen vanuit Pijnacker en Abtswoude: die kwamen elkaar tegen ter hoogte van (nu) Delft. De ontveners groeven (delfden) een wetering naar het zuidelijk gelegen veenriviertje De Schie. Die wetering kreeg de naam 'Delf' en de nederzetting die hierlangs ontstond werd Delft. Het werd een Hofstad met een hofstede van de graaf, de voorloper van het huidige Prinsenhof. De Delf liep noord-zuidelijk ongeveer in het midden van Delfland. Daardoor was er al snel sprake van 'het Oostland' en 'het Westland'. Die laatste naam is genoegzaam bekend. De naam het Oostland (met o.a. Zoetermeer, Pijnacker en Bleiswijk) is in de vergetelheid geraakt, maar wordt

*Tanhofkade
bij Delft*

sinds enige tijd weer meer gebruikt voor bestuurlijke en industriële activiteiten

Hoogheemraadschap

Door de voortschrijdende ontvening in Delfland werd beheersing van de waterstand steeds essentiëler. In het begin leidde dat regelmatig tot conflicten tussen gebieden die afwaterden op elkaars terrein, maar in het midden van de 13e eeuw stelde de graaf van Holland waterschappen in om te komen tot een betere onderlinge samenwerking en beveiliging tegen overstromingen. Het waterschap Delfland werd in 1256 ingesteld, inmiddels door samenvoeging met andere waterschappen uitgegroeid tot Hoogheemraadschap.

Jos van der Heide, tekst; foto's: Jaap Mels

Om te lopen

De beschrijving van de routes zijn te vinden op de website <tevoet.nl> onder [tevoet](http://tevoet.nl) wandelroute 039 Haaglanden (3 stuks) en 040 Delfland (5 stuks). De eerdere routes van dit project zijn te vinden onder [tevoet](http://tevoet.nl) wandelroute 030 Duin en Bollenstreek (5 routes) en 031 Veenstreek (8 routes).

Trage Paden

Een werkconferentie in Utrecht

Door een unaniem aangenomen initiatiefvoorstel van D66 Statenlid Erwin Kamp zijn de Provinciale Staten van de provincie Utrecht zeer geïnteresseerd geraakt in kerk- en jaagpaden. Een initiatiefvoorstel is sterker dan een motie, want de provincie is verplicht om met zo'n voorstel aan de slag te gaan. Namens TeVoet neem ik 4 november 2022 deel aan de werkconferentie 'Trage Paden', waarvan het doel is: verkennen hoe bestaande historische paden behouden en toegankelijk kunnen blijven en wie daar een rol in kan vervullen. De mogelijkheden die op de conferentie naar voren zijn gekomen, zullen begin 2023 worden voorgelegd aan Provinciale Staten.

Erwin Kamp over Trage Paden

"Ik heb me laten vertellen dat in heel Nederland al 30.000 kilometer traag pad is opgeheven. Misschien loop je er wel eens overheen, zonder dat je het doorhebt: de zogeheten trage paden. Dat zijn spontaan gecreëerde wandelpaden, zoals jaagpaden of kerkenpaden, die in de 15e of 16e eeuw alleen werden gebruikt door voetgangers om zich te verplaatsen. Een traag pad is niet iets dat is gecreëerd. Zo'n traag pad is spontaan ontwikkeld door mensen om zich te verplaatsen. Het is heel zonde, als het zo'n rijke historie heeft, als zoiets verdwijnt."

Trage Paden

Trage Paden worden al eeuwenlang gebruikt door inwoners van de provincie Utrecht. Het zijn de korte afsnijdroutes door het veld waarover kerkgangers naar naburige kerken liepen en de lange paden waarover men de trekschuit voorttrok. Maar de term Trage Paden is niet beperkt tot kerken- en jaagpaden, er zijn meer historische paden. Zo brengt een vragensteller de Domlanen aan de orde: die horen er ook bij. Domlanen zijn historische zichtlijnen op de Utrechtse Heuvelrug naar de Dom, via een laan. Bij Oud-Amelisweerd is een voorbeeld van een Domlaan te vinden, die op slechts

een kleine afstand van het huis begint. Andere historische paden zijn oude tussendoor-paden om naar school te kunnen lopen. Deze eeuwenoude routes dwars door het Utrechtse landschap zijn nog steeds geliefd bij wandelaars. Door verschillende factoren staan ze onder druk. Ze worden afgesloten of verdwijnen bij ontwikkeling van het gebied.

Inventarisatie

Het afgelopen jaar is in Utrecht, door een gespecialiseerd bureau, cultuur-historisch onderzoek gedaan. Bekend waren al 75 korte kerkenpaden en 55 jaagpaden. Gemeenten, waterschappen, historische verenigingen, archieven, lucht- en satellietfoto's; van alles is geraadpleegd. Ook wandelaars, waaronder TeVoet-leden, zijn gevraagd naar mogelijk vergeten Trage Paden. Dit alles leverde 101 onbekende kilometers en 60 nieuwe suggesties op: 20 kerkenpaden, 18 jaagpaden en 16 overige historische paden.

Al met al stond er voor de inventarisatie al 515 kilometer traag kerken- en jaagpad op de kaart. Ook bleek dat kerkenpaden minder vanzelfsprekend zijn opgenomen in wandelroutes van het provinciale wandelnetwerk dan jaagpaden, zoals langs de Kromme Rijn.

Terug-ontwikkelen van Trage Paden

Het is een uitdaging om afgesloten Trage Paden terug te ontwikkelen.

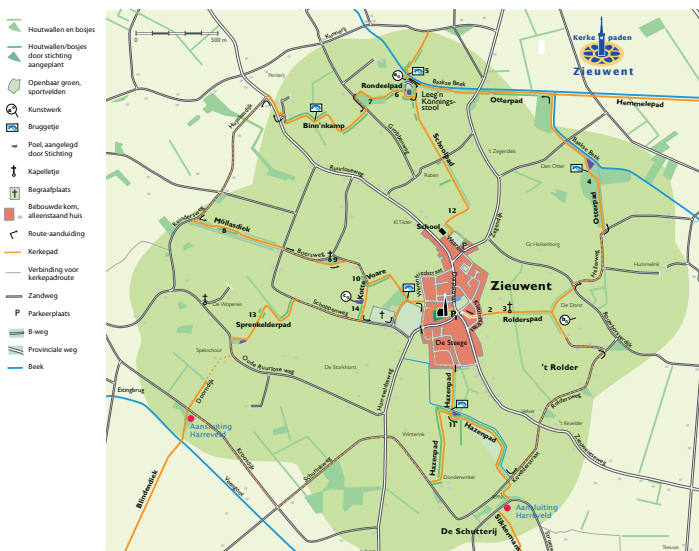
Onderzoek naar wie de eigenaren van de paden zijn, geeft het probleem weer: soms zijn er 15 eigenaren per kilometer kerkenpad of één eigenaar per 30 kilometer jaagpad.

In Utrecht ligt 12% van de jaagpaden en 25% van de kerkenpaden in natuurgebied. Soms lukt het om met maatregelen alleen het echte trage verkeer door te laten en soms ligt de oplossing in het omleiden van paden om boerenerven. De zogenoemde boomveiligheid in natuurgebieden is een geval apart. Lanen met 200 jaar oude bomen worden daarom soms afgesloten. En dan de landgoedeigenaren. Zij vragen aandacht voor de verdeling van de lusten en lasten. In coronatijd is de recreatiedruk toegenomen en heeft een ander type gast de landgoederen ontdekt. Het zou beter zijn wanneer de recreant op de opengestelde landgoederen zich als gast gedraagt: afval meenemen en honden aan de lijn.

Hoop

Er is ook hoop. In het dorp Zieuwent (gemeente Ruurlo in Gld) waren na de ruilverkaveling vrijwel alle tussendoor school- en kerkenpaden verdwenen en alleen drukke wegen overgebleven. Als reactie op zeer ernstige ongelukken met schoolkinderen, heeft het dorp twaalf kilometer aan trage wegen teruggebracht. Meer dan 60 vrijwilligers beheren al 25 jaar in twaalf ploegen de twaalf kilometer nieuwe veilige binnendoor-fietspaden met nieuwe houtwallen en andere nieuwe natuur. Voor meer informatie

De kerkepaden zijn de gele lijnen

over de paden en het beheer: zie <kerkepadenzieuwent.nl>. Door een zogenaamde erfdiensbaarheidsregeling is het gebruik van de paden mogelijk terwijl de grond waarover het paden lopen eigendom is gebleven van de boeren en andere eigenaren.

Toekomst

Ieder is zeer benieuwd naar wat er in de toekomst in de provincie Utrecht gedaan gaat worden en naar de mogelijkheden om verdwenen en vergeten trage wegen terug te brengen in het provinciale wandelnetwerk. Een initiatief dat zeker navolging verdient in andere provincies. Welke provincie volgt?

Op de website <tevoet.nl> zijn onder tabblad belangenbehartiging /Achtergrondinformatie bij het onderwerp Werkconferentie Trage Paden links naar filmpjes en presentaties te vinden.

Ineke Thierauf

Foto's en illustraties: Jan Tukker, Len Munnik en Stichting Kerkepaden Zieuwent

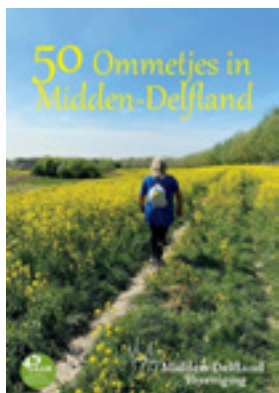
Nieuwjaarswandeling 2023

Deze keer zal de regio Noord-Holland de Nieuwjaarswandeling organiseren. De wandeling voert langs (een deel van) het Voetstappen pad, een historische wandelroute die al eind jaren dertig van de vorige eeuw rond Hilversum is aangelegd en verschillende natuurgebieden doorkruist. Op de grens van hoog en laag worden heidevelden, bossen, landgoederen en weilanden gepasseerd. Noteer al vast zaterdag 21 januari 2023 in je agenda. Meer informatie vind je later op de website <tevoet.nl> .

Midden Delfland

Kaartje met 50 ommetjes

TeVoet'er Jan Tukker heeft voor de Midden Delfland Vereniging vijftig ommetjes gebundeld in een nieuwe overzichtskaart. Hij deed dit als lid van de werkgroep Paden samen met andere vrijwilligers. Bij de ommetjes gaat het om wandelingen tussen de drie en negen kilometer. De meeste wandelingen beginnen in de buurt van de steden die rond het

open buitengebied van Midden Delfland liggen. Vanuit de omliggende plaatsen zoals Delft, Maassluis en Schiedam kun je bijna vanaf je voordeur op pad.

Al veel eerder had de Midden Delfland Vereniging veertig korte wandelingen gebundeld. Eef Boeve en Hein van Bohemen, beiden inmiddels overleden, hebben deze ommetjes destijds bedacht en uitgezet. Maar door het verdwijnen van paden en het ontstaan van nieuwe moesten diverse wandelingen flink worden aangepast. Ook is het praktisch dat voor de routes nu gebruik gemaakt wordt van de wandelknooppunten.

Jan Tukker, eerder in gesprek met het AD (30 mei 2022): „Vroeger werd vooral naar het kerngebied van Midden-Delfland gekeken. Maar eigenlijk heb je tussen Westland en Pijnacker-Nootdorp en Bleiswijk een vrijwel aaneengesloten groen gebied. Juist aan de oostkant van het gebied hebben we diverse nieuwe wandelingen bedacht, onder meer bij de Delftse Hout en de Dobbeplass. Door het verdwijnen van kassen en de komst van nieuwe natuur is dit gebied veel interessanter geworden voor wandelaars.” De overzichtskaart met alle vijftig ommetjes is, zoals de eerdere versie met veertig, op papier verschenen. Maar wie een individuele wandeling kiest om te maken, kan de gedetailleerde kaart met beschrijving en foto's uitprinten via de website: <middendelflandvereniging.nl/recreatie/wandelen>.

De Tempel route

Een mooie wandeling voor de wintermaanden van ongeveer zes kilometer is ommetje 50, niet ver van Overschie, een stadsdeel van Rotterdam. Een afwisselende route over het

Veerhuseiland (ontstaan door een nieuw gegraven deel in de Delftse Schie om een lastige bocht voor de scheepvaart af te snijden) met een oud jaagpad, over bospaden en een doorsteek door een weiland. Onderweg kom je langs historisch interessante plekken zoals het Veerhuis (met oude rolpalen voor trekpaarden) en de landgoederen Nieuw Rhodenrijs en De Tempel. Vanaf het jaagpad heb je aan de overzijde een fraai uitzicht op oud en soms vernieuwd Overschie. Ook kom je hier langs een knooppunt van historische vaarwegen, naast de Delftse Schie is er ook de Rotterdamse -, de Delfshavense - en de Schiedamse Schie. Deze vaarwegen waren in de 17e tot en met de 19e eeuw de snelwegen in het westen van ons land.

Het park bij De Tempel is eigendom van gemeente Rotterdam en in beheer bij de boswachters van Natuurmonumenten. Op veel buitenplaatsen zijn de baroktuinen en beelden verdwenen. Wanneer een nieuwe tuinstijl in de mode kwam, verving deze vaak de vorige.

Bijzonder aan De Tempel is dat de toenmalige eigenaren de tuinstijlen naast elkaar lieten bestaan. De verschillende tuinstijlen, zoals de 18e-eeuwse geometrische stijl, de 19e-eeuwse landschapstijl, en de vroeg 20e-eeuwse architectonische tuinstijl vind je hier, waardoor je nu letterlijk door verschillende tuinstijlen wandelt. Ook een deel van de oorspronkelijke beeldencollectie is er nog (bron: Natuurmonumenten).

Jan Rijnsburger, Foto's: Els Sips en Jan Tukker

Regionieuws

Hekken op de dijk bij Aalsmeer moeten weg

TeVoet, de lokale werkgroep Hoge Dijk Open en Wandelnet stuurden de gemeente Aalsmeer onlangs gezamenlijk een handhavingsverzoek ten aanzien van de toegankelijkheid van het voetpad op de Hoge Dijk. Dat gebeurde vergezeld van bijna 200 getuigenverklaringen en andere bewijsstukken die aantonen dat het pad altijd al, in ieder geval gedurende een periode van meer dan 30 jaar, algemeen toegankelijk is geweest. Volgens de Wegenwet betreft het dan een openbare weg, ook als het om een pad over particulier eigendom gaat.

Het pad dat van cultuurhistorische waarde is, werd tot voor kort belopen door zowel lokale ommetjesmakers als wandelaars van verder weg. Het maakt deel uit van het gemarkeerde wandelnetwerk Noord-Holland en - in ieder geval sinds 1986 – ook van het LAW/SP-netwerk (nu Pelgrimspad, voorheen Amsterdamse Ommegang). Sinds vorig najaar barricaderen aanwonenden enkele honderden meters van de dijk met hoge hekken en verbodsborden. Volgens de plaatsers is dat omdat, hoewel aangeduid als voetpad, er ook brommers, fietsers en dieven gebruik van maken. Dit zou zo zijn sinds het Hoogheemraadschap aansluitend op een dijkversterking het pad in 'luix uitvoering' herstelde met halfverharding.

Het Hoogheemraadschap, dat een voortraject doorliep met de aanwonenden, benaderde hierop de gemeente, het bevoegde gezag op grond van de Wegenwet. Dat bleef zonder resultaat. Het Hoogheemraadschap zal niet verder aanzetten tot ingrijpen. Mede om een mogelijke breking van de openbaarheid door een gedurende een jaar onaangevochten afsluiting te voorkomen, was dat reden voor Hoge Dijk Open, TeVoet en Wandelnet om zich nu te richten tot het gemeentebestuur, met een onontkoombaar verzoek tot handhaving: het (doen) weghalen van versperringen en verbodsborden. De wethouder weigerde het verzoek en de bewijsstukken persoonlijk in ontvangst te nemen maar intussen is er een ontvangstbevestiging. Op grond van de Wegenwet en de APV zou de gemeente nu in actie moeten komen. Er is medio november 2022 nog geen formele reactie. Naar verluidt zoekt de gemeente Aalsmeer, om handhavingsplicht te ontlopen, nu naar bewijs dat de openbaarheid van het pad eerder doorbroken zou zijn geweest door plaatsing van verbodsborden of anderszins.

Jeroen Jacobse, tekst en foto

Nabo Bodegraven

Wat is de stand van zaken bij het zoeken naar een alternatief voor de afgesloten spoorwegovergang in het Dubbele Wierickepad? Eerder was bereikt dat een duiker kon worden gebruikt als onderdoorgang, maar stuitte op verzet van de Gasunie om de kade parallel aan het spoor te benutten om terug te wandelen naar de Dubbele Wiericke.

Wij hebben daarop een afspraak gemaakt met de wethouder en een brief naar de Gasunie gestuurd. Het werd intussen duidelijk dat het nieuwe college de onttrekking aan de openbaarheid van de spoorwegovergang opnieuw had geagendeerd. Zowel onze eerdere inspraak voor de raad als het gesprek met de wethouder was een pleidooi om niet overstag te gaan na een 'nee' van de Gasunie. Hierbij werd TeVoet gesteund door schriftelijke adhesiebetuigingen van inwoners. Tegelijkertijd was het een oproep om een besluit over onttrekking aan de openbaarheid aan te houden, gezien ook het raadsbesluit van januari 2022 om juist die eerdere onttrekking te herroepen. Hierbij benadrukkend dat er een kans op succes is als de raad zich achter ons streven schaart. Met behoorlijk wat inwoners op de tribune besloot de Commissie Ruimte later tot aanhouding van het voorstel tot onttrekking en gaf de commissie de wethouder de opdracht om te gaan praten met de Gasunie. Omdat deze laatste zich verschool achter een afspraak met het ministerie en achter ontbrekende documenten die bij het tracé horen, besloten wij een beroep te doen op de Wet Open Overheid. Vrij snel kregen wij de gevraagde informatie, die wij dankzij een TeVoet lid met kennis op het gebied van externe veiligheid konden doorgronden. Hierdoor konden wij tegengas geven. Dit leidde ertoe dat wij werden uitgenodigd door de gemeente voor een gesprek met de Gasunie waar een voorstel werd gepresenteerd om de kade met de buisleiding haaks te kruisen en via een perceel ten zuiden hiervan naar de Dubbele Wiericke terug te wandelen.

De gemeente gaat dit voorstel bekijken. TeVoet steunt dit, maar wij vinden wel dat een onderneming als de Gasunie ook een maatschappelijk verantwoordelijkheid heeft. Zij legt door haar voorstel de oplossing te veel bij derden. Het slagen van het voorstel is afhankelijk van de toestemming van de grondeigenaar van het perceel; bovendien zijn er meerkosten voor de gemeente door de aanleg van een extra brug en de grondaankoop. TeVoet vraagt zich af of de gemaakte afspraken tussen de publieke organen t.b.v. de risicoanalyse niet te beperkend zijn voor wandelaars.

Eeffien Huizing

Een ànder boerengeluid (2)

Opnieuw aandacht voor een organisatie die zich inzet voor een 'groene' agrarische transitie: **Land van Ons**. Een burgercoöperatie die landbouwgrond koopt namens de leden en op dit land de biodiversiteit en het landschap herstelt. Pachters kunnen op de grond rendabel boeren. Deelnemen is eenvoudig en loopt via een soort lidmaatschap. Drie jaar na oprichting zijn er ruim 20.000 deelnemers die samen ruim 190 hectare in bezit hebben. Land van Ons moet de basis worden voor een nieuwe 'ecologische hoofdstructuur', maar dan voor landbouwgrond. Een grote buffer verantwoord gebruikte grond die het fundament vormt onder een duurzame biodiversiteit. Het produceren van voedsel en het stimuleren van leven op het platteland zit elkaar daarbij echt niet in de weg. Het platteland hoort meer te zijn dan een plek voor windmolens, distributiecentra en zonneweides. Wij willen een zo natuurlijk mogelijk, kleinschalig landschap in plaats van productieweides en -akkers. Samen met de boer maakt Land van Ons duurzame keuzes in de vorm van gewas, de manier van beplanten, inrichten en beheren van de akkers. Op deze manier ontstaan weer meer plekken waar een rijk bodemleven is en beschutting voor allerlei soorten planten, dieren en insecten. Door de akkers te voorzien van bomen, hagen en struwelen wordt ons landschap diverser en kun je je weer verwonderen over wat je ziet. De natuurgebieden gaan hier vanzelf van meeprofiten. De ambitie voor deze nieuwe ecologische hoofdstructuur: een omvang van 300.000 ha, dat is 15% van alle landbouwgrond in Nederland. Een grote opgave, maar niet onmogelijk als iedereen helpt om (vierkante) meters te maken! Meer informatie op <landvanons.nl>.

**Land
van
Ons**

Vereniging Nederlands Cultuurlandschap

TeVoet maakt zich vooral sterk voor onverharde paden en een goede wandelinfrastructuur. Voor een positieve beleving van de wandelaar is de kwaliteit van het landschap echter net zo belangrijk. Een belangenorganisatie die zich inzet voor het behoud en beheer van het landschap is de Vereniging Nederlands Cultuurlandschap (VNC). De vereniging streeft naar een landschap, dat ook ruimte laat aan cultuurhistorie, landschapsschoon en biodiversiteit. In Nederland bestaat van oudsher een zeer divers en per streek verschillend cultuurlandschap. Door modernisering van de landbouw is er vaak weinig meer intact van het oude agrarische landschap. De organisatie spant zich daarom in voor herstel of opnieuw aanleggen van landschapselementen als heggen, sloten, houtwallen en akkerranden. Voorbeelden van projecten waarin VNC voortrekker is geweest zijn onder meer de Ooijpolder, Maasheggen en het Buitenland van Rhooen. De vereniging is opgericht door Jaap Dirkmaat na het opheffen van Das & Boom in 2006. In Beek-Ubbergen bevindt zich in Huize Wylerberg het Landschapmuseum. Rondom het museum heeft de VNC elf miniatuurlandschappen ingericht die laten zien wat houtwallen, sloten, elzensingels e.d. doen voor het landschap. Voor meer informatie: <nederlandscultuurlandschap.nl>

Ettjen Modderman (1945-2022)

Op 1 oktober 2022 is Ettjen Modderman overleden. Zij is jarenlang actief geweest in het Wandeloverleg ZH waarin zij ontwikkelingen in de regio Den Haag volgde en vaak vertegenwoordiger was namens het Wandeloverleg bij de provincie. Tijdens de uitvaartdienst werd haar gevoel voor taal gememoreerd waarvan de redactiegroep voor de jubileumwandelingen dankbaar gebruik heeft mogen maken. Ook nam zij vaak het maken van het jaarverslag van het Wandeloverleg voor haar rekening. Wij zullen haar positieve betrokkenheid tot de wandelwereld missen. Ettjen is 77 jaar geworden.